

„Isten segedelmével udvaromat megépítettem...” Történelmi családok kastélyai Erdélyben

„Isten segedelmével udvaromat megépítettem...” – írja a Sáromberkén birtokos könyvtáralapító udvari kancellár, széki gr. Teleki Sámuel a fiához, Domokoshoz 1797-ben kelt levelében. A címadó idézet két fiatal csíkszeredai történész – Bicsok Zoltán és Orbán Zsolt – nemes szándékú és nagyszabású vállalkozását tükrözi, akik évekkal ezelőtt elhatározták, hogy elkészítik az Erdélyben birtokos nemesi családok kastélyainak repertóriumát. A hatalmas munka értelme és haszna már idejekorán beigazolódt, a csíkszeredai Gutenberg Kiadó által gondozott, első ízben 2011-ben megjelent könyv gyorsan elfogyott, így 2012 tavaszán már újabb kiadás vált szükségessé.

A színes reprodukciókkal teletűzdelt, igényes kivitelezésű, 640 oldalas kötet témaválasztása nem újkeletű, már számtalan kezdeményezés született az erdélyi kastélyok bemutatására, gondoljunk itt például a fiatalon elhunyt Bíró József ebéli kísérletére, vagy B. Nagy Margit korszakalkotó kötetére. Ma a téma legszakavatottabb ismerője és kutatója dr. Kovács András, aki meggyőző válaszokat adott az erdélyi reneszánsz építészett meghatározó emlékeivel kapcsolatos kérdésekre. Az erdélyi kastélyok kutatása a kortárs erdélyi művészettörténet-írás egyik kedvelt témája, ami a dr. Kovács András tanítványaiából verbuválódott fiatal művészettörténész generáció műveiből is jól kitűnik.

Az Erdélyben fellelhető kastélyok egységes bemutatására azonban mindeddig nem került sor, annak ellenére sem, hogy erdélyi épített örökségünk egyik legszebb szegmensét képviselik ezek az épületek, és kutatásukkor a legreprezentatívabb világi építészeti emlékek kapcsán Erdély nemes családjainak tündöklése és sokszor bukása tárul elénk.

Bicsok Zoltán Csíkszeredában született. A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem–Filozófia Karán, történelem szakon szerzett oklevelet 1998-ban. Jelenleg a Román Országos Levéltár csíkszeredai kirendeltségének levéltárosa. Fontosabb kutatott témái: a nemes város intézménye Erdélyben, erdélyi nemes családok és kastélyok, a csíksomlyói ferences közösség története és művelődési hatása, Csíkszék intézményei és hivatalviselői. Több tudományos tanulmány fűződik nevéhez, melyek többek között a Csíki Szék-

kely Múzeum évkönyveiben, a Korunk, a Művelődés hasábjain jelentek meg, de meghatározó tanulmányokat közölt a Kovács Kiss Gyöngy történész, illetve Keszeg Vilmos néprajzkutató és mások által Kolozsváron szerkesztett és kiadott tanulmánykötetekben. Bicsok Zoltánnal intézményünk, a Hargita Megyei Hagyományörzési Forrásközpont is közeli szakmai kapcsolatot ápol, Torda városának fejedelemségkori kiváltságairól, a fejedelemségkori igazságszolgáltatásról, a tunsádi fürdőélet kezdeteiről szóló tanulmányait a Székelyudvarhelyen megjelenő Areopolisz. Történelmi és Társadalomtudományi tanulmányok évkönyveiben közölte az elmúlt években. Ugyancsak együttműködtünk Bicsok Zoltánnal a Hagyományörzési Forrásközpont munkatársai által szerkesztett és kiadott Csíki olvasókönyv (szerkesztették Hermann Gusztáv Mihály–P. Buzogány Árpád) kapcsán is, legutóbb pedig Csíkszéki római katolikus plébániák pecsétjei és bélyegzői a 19. századból címmel a kollégánk, Mihály János által szerkesztett Jelképek a Székelyföldön című kötetbe küldött tanulmányt.

Bicsok Zoltán már több mint egy tucatnál tart azon cikkeivel, melyeket folyóiratunkban, az Örökségünkben közölt a csíki levéltár különböző gyűjteményeiről, Csík-, Gyergyó- és Kászonszék levéltáráról stb., melyekkel udvarhelyszéki vagy Hargita megyei kutatóknak segít tájékozódni a csíki levéltár állományában. Bicsok számos önálló kötet szerzője vagy társszerzője: Erdély közigazgatás-történetéről, Torda város történetéről értekezett. A mostani kötet

társszerzőjével, Orbán Zsoltal is jelent meg korábban önálló kötete.

Orbán Zsolt 1998-ban végezte el a temesvári Nyugati Tudományegyetem történelem–angol szakát. 1998 és 2012 között történelemtanárként dolgozott előbb a csíkszeredai Ady Endre Általános Iskolában, majd a Márton Áron Gimnáziumban. Orbán Zsoltnak 1999-től jelennek meg publikációi, Bicsok Zoltánnal írta a román nyelven 2000-ben megjelent Románia történeti szótárát, illetve 2005-ben szintén román nyelven Románia történetének kis enciklopédiáját.

A Haller Béla által jegyzett előszó után a könyv szerzői a kutatás módszertanáról, a történelmi Erdély fogalmáról, területéről, a nemesi családnevek írásmódja bonyolultságáról tesznek említést. Ami a könyv időszerűségét illeti, el kell mondanom, hogy a szerzők elsőrendű célja a kötettel a figyelemfelkeltés volt, nagy lépés egy hétfelmérföldes csizmával az utóbbi évtizedekben mostohán kezelt erdélyi kastélyok megmentésének irányába. Ugyanakkor tetten érhető az ismeretterjesztő szándék: a kötet a család- és építéstörténeti adatok mellett számos kultúrtörténeti adalékot is tartalmaz.

Olvasatomban a könyv három nagyobb egységre tagolható. A két szerző egy-egy önálló tanulmányban foglalja össze az erdélyi nemesség múltját, a kutatás sokrétűségét, eredményeit, valamint a kastélyok kutatásának módszertanát. A harmadik, terjedelmesebb részben olvashatunk az ábécésorrendben bemutatott nemesi családokról és a tulajdonukban lévő birtokokról, azok helyéről, a birtokokon épült kastélyokról, az építkezések menetéről, szakaszairól, a család fontosabb tagjainak tevékenységéről, életpályájáról, s nem mellékesen az illető kastély építésében, fenntartásában játszott szerepéről. Így több, mint ötszáz oldalon át lapozhatjuk a 61 nemesi család 130-nál több kastélyának történetét.

„Akire több bíztatik, az többről tartozik számot adni”. Képek az erdélyi nemesség múltjából című tanulmányában Bicsok Zoltán a különböző fogalmak tisztázására vállalkozik, szó esik a család-történeti kutatás előzményeiről, a különböző nemzetségek időrendi megjelenéséről, a nemesek jogairól, a magyar arisztokrácia születéséről, a tömeges nemesítésről, a nemesek patrónusi tevé-

A magyarórdi Pekry-kastély

kenységéről és végül a 20. századi hanyatlásról. Az első családtörténeti jellegű feljegyzések a 16. századból valók, a módszeres családtörténeti kutatások úttörői részben nemesi származású szerzők voltak, ami érthető, hiszen egy nemesi család leszármazottainak fontos volt tudni, melyek voltak a család örökölt, nemzetségi birtokai, melyeket szerezték vásárlás, illetve katonai szolgálat fejében.

Bicsok Zoltán az erdélyi nemesség történetéből villant fel néhány képet egy-egy történelmi korszakra vonatkozóan. Tisztázza a nemesség fogalmát, amely a középkor–újkor társadalmának kiváltságos jogállású csoportja volt, mely előjogainak, vagyonának és gazdasági befolyásának köszönhetően az európai társadalmak uralkodó osztályának, a politikai és gazdasági hatalom birtokosának számított. A tanulmányból kiderül, hogy még a honfoglalás korától, az akkori magyar társadalom törzsi-nemzetségi berendezkedésétől számíthatjuk a magyar nemesség eredetét. Tovább haladva, az államalapítást követő közvetlen időszakban három nemzetség jelent meg Erdélyben – olvashatjuk –, ezek közül a legjelentősebb a szerteágazó Tomaj nemzetség, melynek leszármazottai között találjuk Dénes (†1241) szolnoki és bihari ispánt, erdélyi vajdát. A szerző ismerteti a fontosabb nemzetségeket és leszármazottaikat, illetve a birtokaik helyét. Szó esik a 13. század közepétől megfigyelhető újabb nagyszabású erdélyi betelepülésekről, amikor a tatárok által felprédált tartományban újabb magyarországi nemzetségek tagjai szereztek birtokokat.

Ezen nemzetségek jó része „dunántúli és felvidéki részekről származott” (például a Csák nemzetség), amely számos erdélyi vajdát adott, vagy ilyen a szintén ekkor betelepült Becse-Gergely nemzetség, ebből származtak a bethleni Bethlen, az apanagyfalusi Apafi és a Somkeréki családok. Ősi birtokaik a Nagy-Szamos mentén (Bethlen, Füge, Nagyfalu, Bőd, Décse), illetve a Nagy-Küküllő völgyében (Almakerék, Keresd, Besz, Szászújfalú, Asszonylaka, Baromlaka) terültek el.

A 16. század egy újabb mérföldkő, melyet a magyar arisztokrácia kikristályosodása fémjelez, előjogait törvényekben rögzítik, vagyis ekkortól számíthatjuk a rangok és címek örökölhetőségét. A szerző részletesen beszámol a 17. századi ún. tömeges nemesítésről, a nemesi réteg tagozódásának folyamatáról (hétszilvafás nemes fogalma).

Bicsok Zoltán tanulmányának egyik legfontosabb része a nemesek patrónusi szerepének bemutatása, melyet a külföldi egyetemlátogatás, a könyvkiadás, templom- és iskolaépítés támogatása, a művészetpártolás jellemez. Szó esik a mecénatúráról és a gyűjtésről. A nemesek iskolázottsága azt is eredményezte, hogy közelebbi kapcsolatba kerültek koruk képzőművészetével, irodalmával. A tanulmány az erdélyi nemesek 20. századi ellehetlenítésével ér véget, a pusztulást a földtörvények és az államosítás, illetve az azt követő kitelepítés tette teljessé.

A kötet második tanulmányában Orbán Zsolt a kastélyok kutatóit, majd a forrásokat veszi számba, a kastély fogalmát járja körül, bemutatja az emlékműanyag kiválasztási szempontjait, majd a kastélyépítészet korszakait, tanulmányát

az ismert kastélyépítő mesterkör felvételével zárva. Rámutat arra, hogy csak egyes korok vagy térségek kastélyépítészetéről születtek átfogó művek, megemlíti az emlékirók munkáit, illetve képet alkothatunk sok, mára eltűnt kastély múltjáról, építéstörténetéről, berendezéséről. A források közül a fontosabb gazdasági jellegű iratokat emeli ki: az urbáriumokat, a konskripciókat és inventáriumokat, amelyek egy-egy birtokot vesznek számba tulajdoncsere vagy a gazdaság vezetőjének változása alkalmával.

A késő gótika korszakában tárgyalja Orbán Zsolt Erdély első kővárait, melyek a magyar államiság erdélyi terjeszkedésével hozhatók összefüggésbe, amikor „létrejöttek az államigazgatás területi egységei, a királyi vármegyék, központjukban a királyi várral (pl. Gyulafehérvár, Doboka, Kolozs, Küküllővár, Torda stb.), és felépült a Keleti- és Déli-Kárpátok átjáróit őrző várak védővonala”. A korai várak jellemzői, hogy többnyire ovális alaprajzúak, kőfallal kerítettek, földhányással és árokkal védettek és torony nélkül épültek. Ezen királyi várak gazdasági központok is voltak. A várúr és családja védelmére épült az ún. donjon, vagy lakótorony, amely a 13. századra jelenik meg. Szó esik a tatárjárás utáni nagyszabású kőépítkezésről, a királyi várak mellett ekkortól indulnak el a nemesi építkezések is. Végül pedig a késő gótikus korszak utolsó nagy építkezéseiről olvashatunk, mely Mátyás király uralkodásának idejére tehető.

A 17. század elejétől az erdélyi reneszánsz építészeti legeredményesebb időszakának vagyunk a tanúi, amikor Bethlen Gábor trónra lépésével Gyulafehérvár az erdélyi fejedelemség fővárosa, egyben a magyar kultúra legrangosabb központjává válik. A késő reneszánsz kastélyépítészet egyik legszebb példája a fogarasi várkastély. Bethlen Gábor építkezései I. Rákóczi György uralkodásának idején „folytatódtak Gyulafehérváron, Váradon, Désen, de a fejedelem újakat is kezdeményezett, mint például a gyalui fejedelmi várkastélyon, ahol az új, sarkbástyás, belső udvaros épületen Haller Gábor és Sárdi Imre dolgozott” – írja Orbán Zsolt.

A 18. századi barokk kastélyok elsősorban abban különböztek a korábbiaktól, hogy már nem volt szükség az épületek védelmi funkciójára. Erdélyben a legismertebb kastélytípus a gödöllői Grassalkovich-kastély mintájára terjedt el, mely – a szerző szerint – előképe lehetett a geryeszegi Teleki-kastélynak.

A kapjoni Haller-kastély

Ezen típus jellemzője az U alaprajz, a homlokzati erkéllyel hangsúlyozott középrizalit, melyet kupolát idéző magas tető főd le. Az ebben az időben épült kastélyoknál a reprezentáció és a kényelem szempontjai váltak meghatározóvá. A birtokhoz díszes kapuk épültek, ekkor jelennek meg az ún. dísztermek, fogadóhelyiségek, könyvtárszobák, szalonok, társalgók, vendégszobák stb.

A 18. század végétől a klasszicizmus stílusjegyei váltak uralkodóvá az újonnan épült kastélyoknál, melyeken az egyenes vonal, a szimmetria, a formák tisztasága, a díszítőelemek egyszerűsége és szabályozottsága érvényesült. A kastélyok levetkőzték a barokk pompa egy részét. Jellegzetes főhomlokzati elemük az oszlopos portikusz és a két oldalról íves kocsifelhajtó. A magyararcsesztvei Mikes-, a koronkai Tholdalagi-, a drági Wesselényi-, a marosnémeti Gyulay-, az oltszemi Mikó-kastély említhető a korszak legjellegzetesebb erdélyi kastélyai között. Ez idő tájt az egyik legpompásabb építkezés lehetett – Orbán Zsolt írása szerint – a bethleni gróf Bethlen Lajos kerlési kastélya, amelyet a második világháború után leromboltak.

A kastélyépítés utolsó virágkora az 1840–1914 közötti időszak. Az új épületeknél visszatérnek a szabálytalan alaprajzok, a csücsíves ablakok, a karcsú tornyok és fiatornyok, a kastélyparkokban újra megjelennek a labirintusok, dívatóság lettek a díszkutat. A kiegyezést követően a kastélyépítők között már nem csupán a hagyományos arisztokrácia tagjait találjuk meg, hanem a középosztály soraiból felemelkedett gazdag polgá-

rokat. Minden megrendelő saját szájíze szerint válogatta a különböző korok stílusjegyeit (historizmus). Ezek a kastélyok már a modern világ követelményei szerint épültek. A historizmus alapvető ismérve a tömegalakítás egyik eszközeként használt torony vagy bástya, amely felhívja magára a figyelmet. Ilyen nagyméretű torony épült például a Bánffyak enyedszentkirályi, az Ur-mánczyak maroshévízi, az Ugronok mezőzáhi, a Somboryak nagyarnagyszombori, a Kendeffyek óraljaboldogfalvi kastélyán – olvashatjuk. Romantikus, historizáló átalakításról számos erdélyi kastély esetében beszélhetünk, ilyen a marosújvári Mikó-, a bonyhai

Bethlen-, a drági Wesselényi- vagy az árkosi Szentkereszty-kastély átalakítása a 19. század második felében.

Orbán Zsolt tanulmánya a romlás, a pusztulás szomorú képével zárul. Habár a régi korokból is ismerünk számos olyan történelmi eseményt, mely nem volt tekintettel a kastélyok épségére (pl. a kuruc–labanc harcok), mégis talán a múlt században figyelhető meg az erdélyi kastélyok tömeges pusztulása. A gyönyörű illusztrációkkal teletűzdelt, számtalan portrét, szobrot, címeres pecsétet, emléktáblát, metszetet, berendezési tárgyat bemutató kötet remélhetőleg mindannyiunkban – olvasókban, érdeklődőkben, szakemberekben és laikusokban, fiatalokban és idősökben, tulajdonosokban és nem utolsó sorban a döntéshozókban – felkelti a tenni akarás vágyát és a munkakedvet Erdély legjelentősebb építészeti emlékeinek megmentésére. Szerencsére vannak pozitív példák is (gondolok itt a zabolai, a miklósvári, a sepsikőröspataki stb. kastélyok helyreállítására), és reméljük: a sor évről évre bővülni fog. A szerzők és a kiadó maximálisan elvégezték a feladatukat. Most rajtunk a sor...

Kovács Árpád

*A görgényszentimrei
Bornemissza-kastély
Bicsok Zoltán
és Orbán Zsolt felvételei*

